

SHIMOLIY TOJIKISTON TURKIY TOPONIMLARI LEKSIKOGRAFIK TALQININI
TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Mo'min Turdibekov
Renessans Ta'lim Universiteti Professori
Filologiya fanlari doktori

Annotasiya Toponimik yo'nalishda keyingi yillarda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar toponimlarning leksikografik talqini olimlar tomonidan turlicha amalga oshirilganligini ko'rsatadi. Toponimik lug'atda joy nomlari va ularning lisoniy va nolisoniy asoslari yoritiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sof so'g'dcha va tarkibida so'g'd tiliga tegishli unsurlar saqlanib qolgan toponimlar, asosan, aholi maskanlari nomlariga tegishli. Toponimiyada bu xil nomlar deyarli uchramaydi. Lekin orkografik obyektlarni ifodalovchi ayrim bir lug'aviy birliklar joy nomlarida saqlanib qolgan.

Kalit so'zlar: Toponimik, leksikografik, lug'at tarkibi, til, So'g'd, joy nomlari.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТЮРКСКИХ ТОПОНИМОВ СЕВЕРНОГО
ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация Научные исследования в топонимическом направлении, проведенные в последние годы, свидетельствуют о том, что лексикографическая интерпретация топонимов проводилась учеными по-разному. Топонимический словарь охватывает географические названия и их лингвистические и нелинейные основы. Исследования показали, что чисто согдийские названия и топонимы с сохранившимися в их составе элементами, относящимися к согдийскому языку, относятся в основном к названиям населенных пунктов. Озорные названия редко встречаются в топонимии. Но некоторые глоссарные единицы, представляющие орографические объекты, сохранились в топонимике.

Ключевые слова: топонимический, лексикографический, словарный состав, язык, Согдийские географические названия.

PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION
OF TURKIC TOPONYMS OF NORTHERN TAJIKISTAN

Annotation Scientific research in the field of toponymy conducted in recent years indicates that the lexicographic interpretation of toponyms was carried out by scientists in different ways. The toponymic dictionary covers geographical names and their linguistic and non-linear foundations. Studies have shown that purely Sogdian names and toponyms with

elements related to the Sogdian language preserved in their composition relate mainly to the names of settlements. Mischievous names are rarely found in toponymy. But some glossary units representing orographic objects have been preserved in toponymy.

Keywords: toponymic, lexicographic, vocabulary, language, geographical names of Sogd.

Kirish (Introduction). Toponimik yo‘nalishda keyingi yillarda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar toponimlarning leksikografik talqini olimlar tomonidan turlicha amalga oshirilganligini ko‘rsatadi. Toponimik lug‘atda joy nomlari va ularning lisoniy va nolisoniy asoslari yoritiladi. O‘zbek leksikografiyasi ham bunday lug‘atlarga ega. S.Qoraev qalamiga mansub “Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi?” (Toshkent, 1970); Z.Do‘simov va X.Egamovlar tomonidan nashr qilingan “Joy nomlarining izohli lug‘ati” (Toshkent, 1977); T.Nafasov tomonidan “O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati” kabilar joy nomlari lug‘atining ibratli namunalaridir. B.O‘rinboev tomonidan tuzilgan “Asrlardek barhayot nomlar” (Toshkent, 2003) lug‘ati ham joy nomlariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Samarqand viloyati toponimlari izohlangan.

Shimoliy Tojikistondagi toponimlarning tarkibi o‘zbekcha-tojikcha, o‘zbekcha-so‘g‘dcha, o‘zbekcha-arabcha, o‘zbekcha-ruschadan tashkil topgan. Bu Shimoliy Tojikistonda etnik ko‘pchilikni tashkil qiladigan o‘zbeklar bilan boshqa etnik tarkibning o‘zaro bir-biriga ta’siri natijasida yuzaga kelgan bo‘lsa ajab emas.

So‘g‘d tiliga tegishli lug‘aviy birliklar asos bo‘lgan toponimlarni oz bo‘lsada Shimoliy Tojikistonda uchratamiz. Ma’lumki, o‘zbek tili o‘zining leksik tarkibiga ko‘ra turli lug‘aviy qatlamlardan tashkil topgan. Ular orasida nisbatan qadimgisi eroniy tillarga, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, so‘g‘d, fors-tojik, arab tillariga tegishli qatlam hisoblanadi. Hozirgi kunga kelib, o‘zbek tilshunosligida qadimiy so‘g‘d, xorazm, fors-tojik va arab tillarining o‘zbek tili bilan munosabati, buning zamirida ularning o‘zbek tiliga ta’siri masalasi toponimlar misolida ma’lum bir darajada o‘rganilgan va o‘rganilmoqda. Jumladan, Xorazm toponimlarining tadqiqiga bag‘ishlangan Z.Do‘simov, A.Otajanavalarning monografik tadqiqotlarida va boshqa tilshunos olimlarning bir qancha maqolalarida toponimlar tarkibida qadimgi xorazm tiliga mansub lug‘aviy birliklar ham saqlanib qolganligini ko‘rsatadi. Shuningdek, so‘g‘d tiliga tegishli toponimlar yoki tarkibida so‘g‘d tiliga tegishli lug‘aviy birliklar saqlanib qolgan toponimlarning tadqiqiga bag‘ishlangan bir qancha ishlar yuzaga keldi. Jumladan, O.Begimovning “Janubiy O‘zbekiston toponimlarining o‘zlashgan qatlami” mavzusida yozilgan dissertatsiya ishi bevosita o‘zbek tiliga eroniy tillardan o‘zlashgan toponimlar tadqiqiga bag‘ishlangan. Mazkur ishda qadimgi eroniy tillar sirasiga kiruvchi so‘g‘d tili va hozirgi eroniy tillar sirasiga kiruvchi fors-tojik tillariga tegishli toponimlar hamda bu tillarga tegishli lug‘aviy unsurlardan shakllangan o‘zbekcha toponimlar keng va atroflicha tadqiq etilgan. Undan tashqari, P.B.Lure tomonidan ham so‘g‘diy toponimlar tarixiy-lisoniy jihatdan monografik tarzda o‘rganilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, sof so‘g‘dcha va tarkibida so‘g‘d tiliga tegishli unsurlar saqlanib qolgan toponimlar, asosan, aholi maskanlari nomlariga tegishli. Toponimiyada bu xil nomlar deyarli uchramaydi. Lekin orkografik obyektlarni ifodalovchi ayrim bir lug‘aviy birliklar joy nomlarida saqlanib qolgan.

g‘ar//xar komponentli toponimlar: Shimoliy Tojikistonning ayrim toponimlari tarkibida -g‘ar komponenti va uning fonetik variantlari ham uchraydi. Bunday toponimlar, ayniqsa, qadimda So‘g‘d va Istarafshanda keng tarqalgan. Dastlab *orkografik atama* bo‘lgan bu topoformant orqali yasalgan toponimlar, asosan, aholi maskanlari nomlariga tegishli. Ushbu hududida uchraydigan -g‘ar komponentli toponimlar etimologik jihatidan so‘g‘dcha “g‘ar” – tog‘ < qadimgi eroniy “g‘ari” (o‘rta avesto tilida “g‘arov”- tog‘, tog‘ tizmasi) so‘ziga borib taqaladi. A.L.Xromov So‘g‘d hududida bo‘lgan qadimgi Vazog‘ar, Xushog‘ar, Bishog‘ar, Jag‘rog‘ar, Shovg‘ar, Barg‘ar toponimlarini keltiradi. Afg‘oniston hududida ham -g‘ar komponentli toponimlar uchraydi. Lekin ular pushtu tilida mavjud bo‘lgan g‘ar so‘zi vositasida yaratilgan. Masalan: Sping‘ar – Safedko‘h “oq tog‘”. Yuqori Zarafshonda Ilg‘ar, Askig‘ar, *Tog‘ar qishloq* nomlari borligi qayd etilgan. Yag‘nobda *Shovg‘ar, Log‘ar, Safedg‘ar, Darg‘ag‘ar* toponimlari ham so‘g‘dcha g‘ar termini yordamida yasalgan. Tarkibida g‘ar (tog‘) ma‘nosini beruvchi so‘z bo‘lgani bilan bu tipdagi nomlarning hammasi ham toponimlarga tegishli emas, -g‘ar komponentli toponimlar tog‘ ma‘nosini anglatasa ham, ular asosan odamlar yashaydigan yoki insonlar tomonidan o‘zlashtirilgan, oshib o‘tish mumkin bo‘lgan tog‘li joylarni anglatadi. Bu so‘zdan shakllangan oronimlar keyinchalik shu xususiyatiga ko‘ra oykonimlarga o‘tgan.

Undan tashqari, Hisor tog‘ tizmasiga tegishli tog‘da *Arpaqori* nomli maydon bor. Bu nom tarkibidagi *qori* komponenti ham g‘ar so‘ziga daxldor. Uning tuzilishi *Arpaqori* < *arpa+qor+i*; *arpa* < *arba*, *arba* – tojikcha dovon ma‘nosiga ega. *Qor* > g‘ar – tog‘, dovon; -i affiksi mavjudlik, xoslik ma‘nosini beradi. Demak, *arpaqori* < *arbag‘ari*, ya‘ni “tog‘ dovonidagi tekis maydon”.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Shu o‘rinda yana bir mulohazani keltirish lozim deb o‘ylaymiz. Oronimning ikkinchi komponenti bo‘lib kelgan *xara* so‘zi nisbatan qadimiy hisoblanishi ham mumkin. Bu fikrni ma‘lum bir jihatdan “Avesto” kitobida keltirilgan *Xara* oronimi ham tasdiqlaganday bo‘ladi. U asarda zamin kurrasini ihota qilgan afsonaviy tog‘ silsilasi sifatida ko‘rsatilgan. Demak, bu nomga asos bo‘lgan *xara* so‘zi zamirida “tog‘, tosh” tushunchasi yotadi. Shuningdek, asarda “xar-barazayti” atamasi ham keltirilgan bo‘lib, u “yuksak xara” ma‘nosida tarjima qilingan. O‘zbek tilida qo‘llanadigan “xarsang tosh” birikmasi tarkibidagi *xar* so‘zi ham shu so‘z bilan bog‘liq. Bu birikma tarixiy tuzilishiga ko‘ra uchta leksemadan tashkil topgan: *xar+sang tosh*. Ularning ma‘nosi aslida bir xil. Dastlab, *xar* so‘zi qadimgi eroniy tilda “tosh, tog‘” tushunchalarini ifodalagan. Keyinchalik, fors-tojik tili bazasida sang (“tosh”) so‘ziga aniqlovchi komponent sifatida qo‘shilgan va “katta tosh, yirik tosh” ma‘nosidagi qo‘shma so‘z yasalgan. Til taraqqiyotining ma‘lum bir davriga kelib, bu

so‘zdan o‘zbek tili bazasida xarsang tosh (“yirik tosh”) birikmasi shakllangan. Shu bilan birga tosh indikatorli joy nomlarini Shimoliy Tojikistonda ko‘p uchratamiz. Masalan:

1. Qishloq nomlari: Panjikent tumanida *Ko‘ktosh*, Isfara tumanida *Toshqo‘rg‘on*, Spitamen tumanida *Toshko‘prik* toponimlari shunday hosil bo‘lgan.

2. Mahalla nomlari: Asht tumani Punuk qishlog‘ida *Toshsang*, Jabbor Rasulov tumani Xitoyreza qishlog‘ida *Toshloq*, Dehmoy qishlog‘ida *Toshloq*, G‘o‘lankandoz qishlog‘ida *Teppatosh*, *Toshloq*, Yangiqishloq qishlog‘ida *Toshloq*, Xo‘jand tumani Qatag‘an qishlog‘ida *Toshtepa* nomli mahallalar mavjud.

3. Qabrison nomlari: Panjikent tumanida *Ko‘ktosh*, Jabbor Rasulov tumani Dehmoy qishlog‘ida *Toshqo‘rg‘on* qabrisonlari nomi bunga misol bo‘ladi.

4. Yaylov nomlari: Jabbor Rasulov tumani Dehmoy qishlog‘ida *Toshqo‘rg‘on*, Qo‘rg‘oncha qishlog‘ida *Toshqo‘ton*, Istaravshan tumani Kengko‘l qishlog‘ida *Oqtosh* kabilar yaylov nomlaridir.

5. Adir va tepalik nomlari: Jabbor Rasulov tumani Xitoy qishlog‘ida *Toshkalla*, G‘onchi tumani Anbarg‘oz qishlog‘ida *Toshloqqiya*, Istaravshan tumani Kunjak qishlog‘ida *Toshgachiqqan*, *Qoratosh*, O‘roqli qishlog‘ida *Qoratosh* oronimlarini hosil qilgan.

6. Bog‘ nomlari: Jabbor Rasulov tumani Xitoy qishlog‘ida *Toshqo‘rg‘on*, Qo‘rg‘oncha qishlog‘ida *Qo‘ytosh*, Quturbuloq qishlog‘ida *Qoratosh* bog‘ nomlari uchraydi.

7. Soy nomi: Istaravshan tumani Surxobcha qishlog‘idagi soy nomi *Oqtosh* deb yuritiladi.

8. Guzar nomi: O‘ratepa shahrida *Toshkandlik*, *Toshbek*, Istaravshan tumani Kunjak qishlog‘ida *Toshtepa* guzarlari.

9. Buloq nomi: Istaravshan tumani Pashshi qishlog‘ida *Toshbuloq* nomli gidronimni uchratamiz.

10. Jabbor Rasulov tumani Qo‘rg‘oncha qishlog‘ida *Choltosh* nomli bo‘r koni joylashgan.

Bu ro‘yxat ko‘rsatilgan toponimlar bilan yakun topmaydi. Tosh indikatorli toponimlar Shimoliy Tojikistonning istalgan hududidan topish mumkin. Buning sababi shu hududning geografik reliefi hamda o‘zbek-tojik xalqlarining bir necha ming yillardan beri bir hududda yashab kelayotganligi bilan izohlash mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). -mas//-mos komponentli toponimlar. Shimoliy Tojikiston toponimiyasida tarkibida -mas va uning fonetik varianti -mos formantlaridan shakllangan nomlar ham uchraydi. Bugungi kunda ayrim toponimlar tarkibida formant sifatida saqlanib qolgan bu so‘z asli kelib chiqishiga ko‘ra sharqiy eroniy, aniqrog‘i so‘g‘d tiliga borib taqaladi. Demak, bu so‘z so‘g‘d tilida *mos~mas* – “tog‘, tog‘ tizmasi; cho‘qqi, qoya; balandlik” ma’nolariga ega bo‘lgan. Ayrim toponimlar tarkibida aniqlovchi komponent bo‘lib kelishiga qaraganda, bu so‘z “baland, yuksak” kabi belgi bildiruvchi ma’no xususiyatini ham namoyon qilgan. -mas ~maz~mos va bularning yana bir fonetik varianti -mast komponentli nomlar Shimoliy Tojikistonning tog‘li hududlari toponimiyasida uchraydi: Mastchoh//Matcho (Tojikistondagi tog‘, qishloq, tuman nomlari). Uning ma’no xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, quyidagi toponimlarni izohlash imkoniyati tug‘iladi. Zarvas Yakkabog‘ sharqidagi tog‘

nomi. Bu kabi nomlar Zarmos~Zormos~Zarmas~ Zarmost~Zarmast kabi turli shakllarda talaffuz qilinadi. X – XII asr tarixiy yozma manbalarida Muqanna va uning qo‘shinlari qarorgohi Zarmaz (ya'ni Zarmas) degan joyda bo‘lganligi qayd etilgan. Nom tarixiy yasalishiga ko‘ra qo‘shma so‘z shaklida bo‘lgan: Zar+mas. Zar so‘zi eroniy tillardagi sar “bosh” so‘zining fonetik o‘zgargan shakli bo‘lib, u toponimiyada “yuqori, baland, yuqori joy” kabi ma'nolarda ham qo‘llanadi. Boysundagi Sarmos tog‘ nomi tarkibida bu so‘z o‘zgarmasdan saqlangan. Bu so‘z ko‘pgina toponimlar tarkibida uchraydi: Zarabog‘, Zarkent, Zaravut, Zarmetan, Zarman va b. Demak, Zarmas nomi – baland tog‘ ma'nosiga ega deb izohlasak, to‘g‘ri bo‘ladi. Shuningdek, Pomir tog‘lari hududida Qoramos nomli tog‘ mavjud. Bu nom ham tarixiy yasalishiga ko‘ra ikki qismdan tashkil topgan qo‘shma nom: Qora+mos. Nomning birinchi komponenti bo‘lib kelgan qora so‘zi oronimiyada nomlanayotgan obyektning o‘lchovi yoki balandligini me'yordan past, ya'ni unchalik baland emasligini ifodalab keladi. Nomning ikkinchi komponenti bo‘lib kelgan –mos formanti esa obyektning turini ko‘rsatib kelgan. Demak, Qoramos oronimi – past tog‘, unchalik baland, yuksak bo‘lmagan tog‘ yoki cho‘qqi ma'nosini ifodalaydi. Bu nom Sarmos “baland, yuksak tog‘” oronimiga zid ma'no xususiyatni kasb etadi.

Baroz komponenti. Baroz – eroniy tillarga tegishli so‘z bo‘lib, o‘zbek tilida “baland joy” ma'nosiga ega. Shimoliy Tojikistonda bu so‘zdan yasalgan toponimlar ko‘p uchraydi: *Barozgo* “baland joy”. Qiyoslang: osetincha *barz* “to‘da, balandlik, qo‘rg‘on, ko‘plik”; *bar* “tog‘ bag‘ri”, qadimgi armancha *bardzravandon* “yassitog‘lik”. Bu so‘z Avestoda keltirilgan Xar-Barazayti atamasi tarkibida uchraydi. U “Yuksak xara” deb tarjima qilingan. Shundan bilish mumkinki, orkografik xarakterga ega bo‘lgan bu atama juda qadimiy tarixga ega. U orkografik termin sifatida oronimlar yasalishiga xizmat qilgan. *Olmabaro*z – G‘onchi tumanidagi qishloq nomi. Shu hududda Kattabaro, Kichikbaroz kabi toponimlarni ham uchratamiz. Bu nom so‘g‘dcha *barz+ovut* komponentlaridan shakllangan. U qadimda turkiy tillarga ham o‘zlashgan. Eroniy va turkiy tillarda *burz~borz ~ barz* “baland, yuqori” variantlarida qo‘llangan. –*ovut ~ -ovat ~ -ut* – so‘g‘dcha avat “joy” so‘zidan shakllangan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilarga asoslanib O‘rta Osiyo xalqlari qadimdan birga yashab kelganligi va bu uning til lug‘at tarkibida ham namoyon bo‘lishi tabiiy ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, bu hol ularning turmush tarzi, urf-odatlarini mushtarak ekanligini, hattoki joynomlarini tahlilida ham ko‘zga tashlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1- Avesto (tarixiy-badiiy yodgorlik). – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2001 y. - B. 347
- 2- Bartold V.V. Sochineniya. – Moskva: Nauka. T.1, 1963. – S.258
- 3- Do‘simov Z. Xorazm toponimlari. -Toshkent. Fan, 1985. – 104 b.
- 4- Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. -Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
- 5- Xromov A.L. O strukturnix osobennostyax iranskoy toponimii Maverannaxra v period IX-XIII v.v.// Vostochnaya filologiya. – Dushanbe. 1974. Vip.